

ΛΕΣΧΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ - ΜΝΗΜΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΒΟΡΕΙΟΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟ
ΖΗΤΗΜΑ

ΑΘΗΝΑΙ
1992

Γ. ΠΑΥΣΑΝΗ
7 1988

30/4

ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΒΟΡΕΙΟΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟ
ΖΗΤΗΜΑ

ΑΘΗΝΑΙ
1992

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τόσο ἡ «Λέσχη Φιλελευθέρων-Μνήμη Ἐλευθερίου Βενιζέλου» ὅσο καί τό «Ἴδρυμα Ἱστορίας Ἐλευθερίου Βενιζέλου» θεωροῦν ὅτι ἡ τωρινή συγκυρία στήν Χερσόνησο τοῦ Αἴμου ἐπιβάλλει, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη φορά, ἀφύπνιση τῆς ἱστορικῆς μνήμης τῶν Ἑλλήνων. Τί ὅμως μπορεῖ, ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀφύπνιση αὐτή, νά συντελέσει περισσότερο ἀπό τή μελέτη τῆς προσωπικότητος καί τοῦ ἔργου τοῦ Μεγάλου Κρητικοῦ;

Γιά τόν λόγο αὐτόν ἀνέλαβε ὁ καθηγητής κ. Δ. Μιχαλόπουλος, ἱστορικός καί γνώστης τοῦ Βορειοηπειρωτικοῦ ζητήματος, τήν ἔρευνα πτυχῶν τῆς ὅλης δράσης τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου. Εἶμαι βέβαιος πώς, μέ ὅσα περιλαμβάνονται στίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν, ἀναδεικνύεται καί πάλι ἡ τεράστια – ἀλλά καί ἄχαρη συχνά – προσπάθεια ὑπέρ πατρίδος, στήν ὁποία ὁ μέγας πολιτικός ἀφιέρωσε τή ζωή του.

Εὔχομαι ὀλόψυχα ἡ ἔκδοσις αὐτή τῆς «Λέσχης Φιλελευθέρων – Μνήμης Ἐλευθερίου Βενιζέλου» νά συμβάλῃ στόν εὐτυχῆ τερματισμό τοῦ δράματος τῶν ἀδελφῶν μας τῆς Βορείου Ἠπείρου.

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΟΘΡΗΣ

τ. Ὑπουργός

Γενικός Γραμματεὺς

τῆς «Λέσχης Φιλελευθέρων»

καί τοῦ Ἰδρύματος Ἐλευθερίου Βενιζέλου

Στή μνήμη τοῦ Στέφανου Παπαδόπουλου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στόχος κύριος τῆς ὅλης δραστηριότητος τῆς «Λέσχης Φιλελευθέρων — Μνήμης Ἐλευθερίου Βενιζέλου» καθὼς καὶ τοῦ «Ἰδρύματος Ἱστορίας Ἐλευθερίου Βενιζέλου» εἶναι ἡ προβολὴ τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ ἀνδρα ὡς προτύπου — εἰδικά στίς νεότερες γενιές· ἔτσι, μέ τήν ἐνθάρρυνση τῆς σχετικῆς ἔρευνας, μέ ἐκδόσεις, μέ διαλέξεις ἐπιδιώκεται ἡ λεπτομερέστερη καὶ βαθύτερη γνώση τῆς περιόδου τὴν ὁποία σφράγισε ἡ προσωπικότης τοῦ δημιουργοῦ τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας.

Ἡ μικρὴ μελέτη πού ἀκολουθεῖ ὑπῆρξε ἀρχικά τό κείμενο διάλεξης, ἡ ὁποία δόθηκε, στίς 16 Ἰανουαρίου 1992, στήν Ἀθήνα, στή μεγάλη αἴθουσα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴ διοργάνωση τῆς διάλεξης αὐτῆς εἶχε τό Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς «Λέσχης Φιλελευθέρων» καὶ ἰδίως οἱ κ.κ. Ἐμμανουὴλ Κοθρῆς καὶ Φαίδων Μπουμπουλίδης, τοὺς ὁποίους καὶ θερμὰ εὐχαριστῶ γιὰ τό ἐνδιαφέρον πού ἐκδηλώνουν ὅσον ἀφορᾷ τὴ δουλειά μου. Ἡ ἐπιλογή τοῦ θέματος ἔγινε ὄχι μόνο λόγω τῆς ἱστορικῆς του σημασίας ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας τῶν σημερινῶν καταστάσεων στὰ Βαλκάνια, οἱ ὁποῖες ἐπιβάλλουν ἐγρήγορη τῆς ἐλληνικῆς κοινῆς γνώμης καὶ εὐαισθητοποίησίν της σέ μιά τραγωδία πού δέν ἔχει λήξει ἀκόμη.

Κανονικά, θά ἔπρεπε ἡ μελέτη αὐτὴ νὰ ἀφιερθεῖ στὸν Μητροπολίτη Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανῆς καὶ Κονίτσης Κύριο Σεβαστιανό καὶ στὰ παιδιά τῆς ΣΦΕΒΑ, χάρις στὸν πικρὸ ἀγώνα τῶν ὁποίων τό Βορειοηπειρωτικὸ παραμένει ἀνοιχτό· θά ἦταν σωστό νὰ ἀφιερθεῖ καὶ σέ ὅλους τοὺς Βορειοηπειρωτῶτες πού ἔλειψαν μέσα σέ φυλακές ἢ πίσω ἀπὸ τὰ συρματοπλέγματα, περιμένοντας τὴν Ἑλλάδα. Προτίμησα ὅμως νὰ τό ἀφιερῶ στή μνήμη τοῦ Στέφανου Παπαδόπουλου, ἱστοτικοῦ καὶ Δασκάλου, ὁ πρόωρος θάνατος τοῦ ὁποίου προξένησε λύπη σέ ὅσους ἐργάστηκαν μαζί του — καὶ τὸν ἀγάπησαν.

Δ.Μ.

Στίς 4 Αύγουστου 1928 καί ἐνώ ἡ χώρα μας βρισκόταν στή δίνη ἀγώνα προεκλογικοῦ ἔγινε κάτι πού γελοιοποίησε πλήρως τήν Ἑλλάδα στά μάτια τῆς διεθνοῦς κοινῆς γνώμης. Τί συνέβη; Κάτι μᾶλλον συνηθισμένο — γιά τά δεδομένα τῆς ἐποχῆς: δύο πολύ γνωστοί στήν Ἡπειρο ὑποψήφιοι τοῦ Προοδευτικοῦ κόμματος, τήν ἡγεσία τοῦ ὁποίου εἶχε ἀναλάβει ὁ Γεώργιος Καφαντάρης, οἱ Ἀλέξανδρος Μυλωνᾶς καί Ἀλέξανδρος Μελᾶς, πιάστηκαν, λίγο ἔξω ἀπό τά Ἰωάννινα, ἀπό τή ληστρική συμμορία τῶν Τάκη καί Κώστα Κουμπῆ. Οἱ λήσταρχοι ζήτησαν θρασύτατα ἀπό τόν τότε πρωθυπουργό, πού δέν ἦταν ἄλλος ἀπό τόν Ἐλευθέριο Βενιζέλο, τήν καταβολή ἑνός μεγάλου ποσοῦ, 5.200.000 δρχ. συγκεκριμένα, γιά νά ἀφήσουν ἐλεύθερους τούς δύο πολιτευτές· στήν περίπτωση κατά τήν ὁποία δέν θά δίνονταν αὐτά τά χρήματα, ἡ ζωή τῶν Μυλωνᾶ καί Μελᾶ θά κινδύνευε.

Ὅπως μπορεῖ νά καταλάβει ὁ καθένας, ἡ θέση τοῦ Βενιζέλου ἦταν κωμικοτραγική· παρά τά φαινόμενα ὅμως, τό τραγικό στοιχεῖο ἦταν πολύ περισσότερο ἀπό τό κωμικό. Πράγματι, ὁ μέγας πολιτικός εἶχε, τότε, μόλις πρὶν ἀπό ἕνα μήνα πάρει στά χέρια του τά ἡνία τῆς ἐξουσίας· ἐπομένως, ἦταν τελείως ἀνεύθυνος γιά τή δραστηριότητα πού ἀκωλύτως καί ἐλευθέρως ἀνέπτυσσαν οἱ βασιλεῖς τῶν ὀρέων στίς παρυφές τῆς πρωτεύουσας τῆς Ἡπείρου. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως πλευρά, οἱ ἡγέτες τῆς ἀντιπολίτευσης — καί ἰδίως ἐκεῖνοι πού ἐντάσσονταν στή «βενιζελογενῆ» παράταξη καί, κατά συνέπεια, δέν ἦταν καί πολύ εὐνοϊκά διατεθειμένοι ὅσον ἀφορᾷ τήν ἐπιστροφή τοῦ Βενιζέλου στό πολιτικό προσκήνιο— βρῆκαν «χρυσή» εὐκαιρία νά ἐξαπολύσουν ἐπίθεση κατά τοῦ πρωθυπουργοῦ. Κατηγόρησαν, πράγματι, τόν τελευταῖο ὅτι αὐτός εἶχε ὠθήσει τούς Τάκη καί Κώστα Κουμπῆ νά πιάσουν τούς δύο πολιτευτές, γιά νά ἀποδυναμωθεῖ ἔτσι ὁ Καφαντάρης, πού, ὅπως ἦταν πασίγνωστο, διεκδικοῦσε γιά τόν ἑαυτό του τήν ἡγεσία ὀλόκληρου τοῦ «βενιζελογενοῦς» κόσμου.

Ἡ κατηγορία ἦταν ὄχι μόνο ἄδικη ἀλλά καί παράλογη: οὔτε εἶχαν δημιουργηθεῖ, τότε, ὑπόνοιες «συνεργασίας» μεταξύ τοῦ προέδρου τῆς κυβέρνησης καί τῶν ληστῶν οὔτε βρέθηκαν ποτέ ἀποδείξεις ἢ καί ἀπλές ἐνδείξεις τέτοιων ἐπαφῶν. Ὁ ἴδιος ὁ Βενιζέλος ἐξάλλου ἔσπευσε ἀμέσως νά ξεκαθαρίσει τά πράγματα: Μιλώντας στά Ἰωάννινα, λίγο μετὰ τήν ἀπαγωγή τῶν Μελᾶ καί Μυλωνᾶ, τόνισε πώς, ἂν κέρδιζε τίς ἐκλογές, στόχος ὑπέρτατος τοῦ ὅλου κυβερνητικοῦ ἔργου θά ἦταν ἡ ὀριστική ἐξάλειψη τῆς ληστείας ἀπό τόν τόπο καθῶς καί ὅτι θά θεωροῦσε τόν ἑαυτό του ἀποτυχημένο στήν περίπτωση κατά τήν ὁποία ὅλες οἱ ἄλλες προσπάθειές του εὐοδώνονταν, μά δέν πετύχαινε νά ἐξοντώσει τούς κακοποιούς αὐτούς.

Τά λόγια αὐτά ἦταν «βαριά». Οἱ δύο ληστάρχοι, οἱ *Κουμπαῖοι*, πῆραν γρήγορα τό ποσό πού εἶχαν ζητήσει καί ἄφησαν τούς δύο πολιτικούς φίλους τοῦ Καφαντάρη. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα ὅμως τό ὅλο θέμα μεταβλήθηκε ραγδαῖα σέ εἶδος προσωπικῆς μονομαχίας μεταξύ τῶν ληστάρχων καί τοῦ Βενιζέλου. Πράγματι, ὁ τελευταῖος κέρδισε, ὡς γνωστόν, τίς ἐκλογές τῆς 19ης Αὐγούστου 1928 καί ἄρχισε ἔτσι ἡ «Μεγάλη Τετραετία». Ὁπωσδήποτε, ἐξαιτίας τῆς ταχύτητάς μέ τήν ὁποία εἶχαν καταβληθεῖ τά λύτρα καί εἶχαν ξαναβρεῖ τήν ἐλευθερία τους οἱ Ἄλ. Μελάς καί Ἄλ. Μυλωνᾶς, κανένας δέν τολμοῦσε νά κατηγορήσει τόν πρωθυπουργό γιά σύμπραξη μέ τούς ληστάρχους. Ὁ πανίσχυρος πιά Βενιζέλος θά κρατοῦσε τόν λόγο πού εἶχε δώσει σχετικά μέ τήν ἐξόντωση τῶν ληστῶν — ἢ θά ξεχνοῦσε τά ὅσα εἶχε πεῖ;

Εἶναι πρός τιμήν τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ τό ὅτι, εὐθύς μετά τήν ἐκλογική του νίκη, πρῶτο μέλημά του ὑπῆρξε ἡ σύλληψη τῶν δύο ληστάρχων. Καί τότε ἀκριβῶς αὐτή ἡ περίεργη ὑπόθεση πῆρε διάσταση τήν ὁποία οὐδείς ὑποπτευόταν πρωτύτερα. Μέ λίγα λόγια, τό πρόβλημα τῆς σύλληψης τῶν *Κουμπαίων* δέν ἦταν θέμα ἐσωτερικό τῆς Ἑλλάδας μά ζήτημα διπλωματικό καί μάλιστα ὀξύτατο, ἐφόσον τό θέμα ἦταν ἄμεσα ἐνταγμένο στό ὅλο πλέγμα τῶν ἐλληνοαλβανικῶν σχέσεων.

Τί συνέβαινε; Οἱ ληστές ἀλώνιζαν ἀκωλύτως τήν περιοχή γύρω ἀπό τά Ἰωάννινα, διότι, ἀφοῦ ἐγκληματοῦσαν ἐκεῖ, κατέφευγαν στή Βόρειο Ἡπειρο πού εἶχε, ὅπως εἶναι γνωστό, περιληφθεῖ στήν ἀλβανική ἐπικράτεια· ἐκεῖ «περνοῦσαν μιά χαρά», ζῶντας σέ βάρος τῶν ὁμογενῶν μας καί, μόλις καταλάβαιναν πῶς ἡ τόσο συνηθισμένη στή ζωή τῆς Ἑλλάδας λήθη εἶχε πιά καλύψει τά κακουργήματά τους, ξαναπερνοῦσαν τά σύνορα, πρός τά νότια αὐτήν τή φορά, γιά νά διαπράξουν νέα. Βέβαια, μεταξύ Ἑλλάδας καί Ἀλβανίας εἶχε συναφθεῖ τό 1926 μία σύμβαση *Περί ἐκδόσεως ἐγκληματιῶν*, ἀπό τήν ὁποία ἀπέρρεε ὑποχρέωση τῆς ἀλβανικῆς χωροφυλακῆς νά συλλαμβάνει τούς ληστές ἀπό τήν Ἑλλάδα πού ἀναζητοῦσαν καταφύγιο σέ ἀλβανικό ἔδαφος καί νά τούς παραδίδει στίς ἐλληνικές ἀρχές· ἡ σύμβαση ὅμως αὐτή, γιά λόγους οἱ ὁποῖοι δέν εἶναι δυνατόν νά ἀναλυθοῦν ἐδῶ, δέν εἶχε κυρωθεῖ ἀπό τήν ἐλληνική πλευρά καί, κατά συνέπεια, ἡ ἀλβανική κυβέρνηση δέν εἶχε ὑποχρέωση νά τήν ἐφαρμόσει.

Ἡ θέση τοῦ Βενιζέλου ἦταν λοιπόν πολύ λεπτή. Πράγματι, οἱ ἀπαγωγεῖς τῶν Μελά καί Μυλωνᾶ εἶχαν — φυσικά — διαβεῖ τά ἐλληνοαλβανικά σύνορα· ὁ πρωθυπουργός ὅμως εἶχε δημοσίᾳ δεσμευθεῖ ὅσον ἀφορᾶ τή σύλληψη καί, ἐπιπλέον, τή θανάτωσή τους. Πῶς θά πιάνονταν ὅμως οἱ ληστές, ἂν δέν βοηθοῦσε ἡ ἀλβανική κυβέρνηση; Τά Τίρανα πάλι θά δέχονταν νά ἐφαρμόσουν τή σύμβαση *Περί ἐκδόσεως ἐγκληματιῶν*, ἂν ἡ ἐλληνική πλευρά προχωροῦσε στήν κύρωσή της μέ τόσο μεγάλη καθυστέρηση — δύο καί περισσότερα χρόνια μετά τήν ὑπογραφή της; Καί ἂν ἀκόμη γινόταν αὐτό, ἡ κύρωση τῆς σύμβασης καί ἡ ἀνταλλαγή τῶν ἐπικυρώσεων, διαδικασίες ἀπαραίτητες γιά νά τεθεῖ μία

διεθνής πράξη σέ ισχύ, θά απαιτοῦσαν καιρό καί, στό μεταξύ, οἱ δύο λήσταρχοι καί ἡ συμμορία τους θά εἶχαν κάθε ἄνεση νά ἐξαφανιστοῦν καί νά κρυφτοῦν, γιά μεγάλο χρονικό διάστημα, στούς ὄρεινούς ὄγκους πού χαρακτηρίζουν τίς περιοχές ἔνθεν καί ἔνθεν τῆς ἑλληνοαλβανικῆς μεθορίου. "Ἐπρεπε λοιπόν νά πιαστοῦν γρήγορα — καί γιά νά γίνει αὐτό, ἦταν ἀνάγκη νά δοθοῦν τέτοια δείγματα καλῆς θέλησης πρὸς τὴν ἀλβανική κυβέρνησι, ὥστε αὐτὴ νά παραβλέψει τοὺς τύπους καί νά ἐνεργήσῃ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κύρωση τῆς σύμβασης τῆς σχετικῆς μέ τὴν ἔκδοσι τῶν ἐγκληματιῶν.

Αὐτό καί ἐγένε: "Ἦδη πρὶν ἀπὸ τίς ἐκλογές τῆς 19ης Αὐγούστου 1928, ὁ Βενιζέλος ἀπέκλεισε κάθε προοπτικὴ ἀναζωπύρωσι τῶν ἐλληνικῶν διεκδικήσεων στὴ Βόρειο Ἡπειρο καί, λίγο μετὰ τὴ διεξαγωγὴ τῶν ἐκλογῶν, ἔδωκε ἐντολὴ στοὺς νομάρχες ὅλης τῆς χώρας νά καλέσουν τοὺς προέδρους καί τοὺς ἀντιπροέδρους τῶν βορειοηπειρωτικῶν συλλόγων καί νά ζητήσουν ἀπὸ αὐτοὺς νά ἀναστείλουν τὴ δραστηριότητα τῶν σωματείων τους. Οἱ χειρονομίες αὐτές προκάλεσαν συγκίνηση στὰ Τίρανα καί ικανοποίησαν ἰδιαίτερα τὸν περίφημο Ἀχμέτ Ζώγου, πού εἶχε ἤδη αὐτοανακηρυχθεὶ βασιλιάς τῶν Ἀλβανῶν μέ τὸ ὄνομα Ζώγ ὁ Α΄. "Ἐτσι, τὰ πράγματα πῆραν τὸ δρόμο τους: στὰ τέλη Ὀκτωβρίου 1928, οἱ Τάκης καί Κώστας Κουμπῆς παραδόθηκαν ἀπὸ τὴν ἀλβανικὴ χωροφυλακὴ στίς ἑλληνικὲς ἀρχές· δικάστηκαν στὴν Κέρκυρα καί καταδικάστηκαν σέ ισόβια. Ὁ Βενιζέλος ὅμως θεώρησε τὴν ποινὴ αὐτὴν ἐλαφριά καί πέτυχε νά ξαναδικαστοῦν στὴν Ἀθήνα γιά ἄλλο ἐγκλήμα τους· οἱ Ἀθηναῖοι ἔνορκοι τοὺς ἐπέβαλαν τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου — καί πράγματι ἐκτελέστηκαν.

Ἡ θανάτωσι τῶν δύο ληστάρχων περιέβαλε τὸν τότε πρωθυπουργό μέ τὸ κῦρος πολιτικοῦ ἀνδρα πού τηρεῖ ὅ,τι ἐξαγγέλλεται καί κυρίως, ὑπῆρξε τὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνσι τῆς ὀριστικῆς ἐξάλειψης τῆς ληστείας ἀπὸ τὸν τόπο μας. Εἶναι γεγονός ὅτι τὸ ἔτος 1928 μπορεῖ νά θεωρηθεὶ ὀρόσημο: ἀπὸ τότε ἡ μάστιγα αὐτὴ ἢ ὁποῖα ταλάνιζε τὴν Ἑλλάδα, παύει νά ὑπάρχει. Κρούσματα ληστείας παρατηροῦνται βέβαια ἀκόμη καί μέχρι τὴ μετὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιον πόλεμον ἐποχὴ, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ἀποτελοῦν περιπτώσεις μεμονωμένες καί χαρακτηριστικὲς καταστάσεων ἀνωμάτων, τῶν ὁποίων ἡ χώρα μας ἔχει, δυστυχῶς, ἐμπειρία πλούσια.

Πάντως, τὸ ἐρώτημα προκύπτει ἀμείλικτο: τὸ τίμημα γιά τὴν ἐξάλειψι τῆς ληστείας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ὑπῆρξε τὸ «θάψιμο» τῶν διεκδικήσεών μας στὴ Βόρειο Ἡπειρο; "Ἐτσι φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως. Πρέπει ὅμως νά ληφθεὶ ὑπόψη ὅτι ὁ Βενιζέλος ἀντιμετώπιζε τότε καί ἄλλο, πολὺ ὀξύτερον πρόβλημα, λόγῳ τοῦ ὁποίου ἦταν ὑποχρεωμένος νά φαίνεται ἐνδοτικὸς στό βορειοηπειρωτικόν. Πράγματι, πίσω ἀπὸ τὴν Ἀλβανία βρισκόταν ἡ Ἰταλία, πού, ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1920, προσπαθοῦσε νά διεισδύσει οἰκονομικῶς, στρατιωτικῶς καί πολιτικῶς στὴ μικρὴ βαλκανικὴ χώρα καί νά τὴ μεταβάλλῃ σέ

ἐξάρτημά της. Ἡ Ρώμη θεωροῦσε ὅτι ἡ βορειοηπειρωτική ὁμογένειά μας ἀποτελοῦσε στοιχεῖο ἐχθρικό πρὸς αὐτήν καὶ παράγοντα ἀποτρεπτικό τοῦ ἐπεκτατισμοῦ της· μέ λίγα λόγια, ἡ στάση τόσο τῆς ἀλβανικῆς ὅσο καὶ τῆς ἰταλικῆς κυβέρνησης ὅσον ἀφορᾷ τοὺς βορειοηπειρωτῶτες ἦταν οὐσιαστικῶς ἡ ἴδια καὶ κάθε προσπάθεια προβολῆς ἐλληνικῶν διεκδικήσεων βορείως τῶν ἐλληνοαλβανικῶν συνόρων θά προκαλοῦσε τὴν ἐχθρότητα ὅχι μόνο τοῦ βασιλιᾶ Ζώγ ἀλλὰ καὶ —κυρίως— τοῦ πανίσχυρου τότε Μουσολίνι, πού, ὅπως εἶναι γνωστό, βρισκόταν στὴν ἐξουσία ἀπὸ τὸ 1922.

Ὅμως, ἐκείνη ἀκριβῶς τὴν περίοδο, ὁ Βενιζέλος εἶχε τὴν ἀνάγκη τοῦ Ἰταλοῦ δικτάτορα. Πράγματι, οἱ Γιουγκοσλάβοι ζητοῦσαν τὴν παραχώρηση σέ αὐτοὺς «ζώνης» στό λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, στὴν ὁποία «ζώνη» τὰ κυριαρχικά δικαιώματα τοῦ ἐλληνικοῦ Κράτους θά ἦταν περιορισμένα· μέ ἄλλα λόγια, ἡ γειτονική καὶ —θεωρητικῶς τουλάχιστον— φιλική μας χώρα ἀπαιτοῦσε κάτι σάν διανομή μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς Ἑλλάδας τοῦ λιμανιοῦ τῆς συμπρωτεύουσας καθὼς καὶ τὴν ὑπαγωγή σέ εἰδικό καθεστῶς τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς πού θά συνέδεε τὴ «ζώνη» πού θά τῆς παραχωροῦνταν μέ τὴ Γευγελῆ. Τίς —προφανῶς παράλογες— αὐτές ἀξιώσεις του τό Βελιγράδι τίς βάσιζε στίς διαβόητες ἐλληνογιουγκοσλαβικές συμβάσεις τοῦ 1926. Αὐτές οἱ τελευταῖες εἶχαν συναφθεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ δικτατορικοῦ καθεστῶτος πού εἶχε ἐπιβάλλει στὴν Ἑλλάδα ὁ Θεόδωρος Πάγκαλος. Μετά τὴν ἀνατροπὴ ὅμως τοῦ τελευταίου, ἔγιναν ἐκλογές ἐλεύθερες καὶ μέσα στὴ νέα πολιτική κατάσταση πού δημιουργήθηκε ἡ διαδικασία κύρωσης τῶν συμβάσεων αὐτῶν σκοπίμως δέν κινήθηκε. Ἀπὸ τό Βελιγράδι τότε ἄρχισαν νά ἐκτοξεύονται, συνήθως μέ ἔμμεσο τρόπο ἀλλὰ καὶ μέ μεγάλη σαφήνεια, ἀπειλές πολέμου. Ἀκολούθησε μία περίοδος ἀναταραχῆς καὶ, τελικά, τό 1928 ἀνέλαβε τὴν πρωθυπουργία ὁ Βενιζέλος.

Ὁ μέγας μας πολιτικός ἤξερε καλά ὅτι οἱ Γιουγκοσλάβοι, στὴν προσπάθειά τους νά καταπιοῦν τμῆμα τοῦ λιμανιοῦ τῆς Θεσσαλονίκης, εἶχαν ἄρωγούς, ἀφανεῖς μὰ οὐσιώδεις, τοὺς Γάλλους, τοὺς Τσεχοσλοβάκους καὶ τοὺς Ρουμάνους· ἐπιπλέον, ἡ γειτονική μας χώρα διατηροῦσε στρατό πολυάριθμο καὶ σχετικῶς καλά ἐξοπλισμένο, ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ ἐλληνικός ἦταν μικρός, οὐσιαστικῶς παραμελημένος καὶ, στὴν πραγματικότητα, πεδίο πολιτικῶν συγκρούσεων. Κατὰ συνέπεια, ἡ Ἑλλάδα δέν ἦταν σέ θέση νά τὰ βγάλει πέρα μέ τὴ Γιουγκοσλαβία μόνη της· ἡ ἀδήριτος ἀνάγκη ἐπέβαλε τὴ σύμπλευση μέ τὴ Ρώμη, ἡ ὁποία, ἐξυφαίνοντας σχέδια πλήρους ἐπιβολῆς της στὴν Ἀδριατική θάλασσα, θεωροῦσε τό Βελιγράδι φυσικό της ἀντίπαλο.

Ὁ Βενιζέλος λοιπόν κατέπνιξε, τό 1928, τίς διεκδικήσεις μας στὴ Βόρειο Ἠπειρο, γιὰ νά σώσει τὴ Θεσσαλονίκη. Καὶ βέβαια, ὀφείλει νά ὁμολογήσει κανεὶς πῶς ὁ «ἐλιγμός» του αὐτός πέτυχε: ἡ Θεσσαλονίκη σώθηκε — καὶ τοῦτο, γιατί ὁ ἴδιος ὁ Μουσολίνι ἔκανε δήλωση, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία, ἂν ἡ Ἑλλάδα

χρειαζόταν νά πολεμήσει γιά τή μακεδονική πρωτεύουσα, δέν θά ἦταν μόνη της, θά βρισκόταν στό πλευρό της καί ἡ Ἰταλία. Ἐπιπλέον, χάρη στήν καλή θέληση τῶν ἀλβανικῶν ἀρχῶν καί, ἰδίως, λόγω τῆς ἐφαρμογῆς, ἀπό τίς ἀρχές Νοεμβρίου 1928, τῆς περίφημης σύμβασης *Περί ἐκδόσεως ἐγκληματιῶν*, ἐπιτεύχθηκε, ὅπως προαναφέρθηκε, ἡ ἐξάλειψη τοῦ φαινομένου τῆς ληστείας ἀπό τήν Ἡπειρο.

Στό σημεῖο ὅμως αὐτό προβάλλουν δύο κεφαλαιώδη ἐρωτήματα, τά ὁποῖα δέν εἶναι τόσο φύσης ἱστορικῆς ὅσο ἠθικῆς τάξης. Πράγματι, εἶχε δικαίωμα ὁ τότε πρωθυπουργός νά θυσιάσει τίς ἐλπίδες συμπαγοῦς τμήματος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πού κυριολεκτικῶς σπάρταροῦσε διαβιώνοντας ὑπό ξένη κυριαρχία, ἔστω καί γιά νά σώσει ἀπό ἐξωτερική ἐπιβολή τμήμα τῆς ἐθνικῆς ἐπικράτειας; Καί ἀκόμη, εἶχε συνείδηση τοῦ τί διέπραττε;

Ὅσον ἀφορᾷ τό πρῶτο ἐρώτημα, νομίζω ὅτι δέν πρέπει νά δοθεῖ ἀπάντηση ἀμέσως τώρα· εἶναι καλλίτερα ἡ λύση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος —διότι περί προβλήματος πρόκειται— νά προκύψει ἀβίαστα ἀπό τήν ἀναλυτική παρουσίαση τῶν βασικῆς σημασίας γεγονότων πού συνθέτουν τή βορειοηπειρωτική τραγωδία. Στό δεύτερο ἐρώτημα ὅμως ἀπάντηση μπορεῖ νά δοθεῖ ἀμέσως — καί ἡ ἀπάντηση δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι κατηγορηματική: Ὁ Βενιζέλος συναισθανόταν πλήρως ὅτι, μέ τή στάση πού εἶχε υἱοθετήσει, ἀδικοῦσε θανάσιμα τούς ὁμογενεῖς μας — καί προσπάθησε νά ἐπανορθώσει ὅσο μποροῦσε γρηγορότερα. Πράγματι, τό 1929 ἡ γιουγκοσλαβική ἀπειλή πού, κατά τά προηγούμενα ἔτη, βάραινε πάνω ἀπό τή Θεσσαλονίκη εἶχε ἐκλείψει· παράλληλα, ἡ τότε ἐλληνική κυβέρνηση ἦταν πιά στερεωμένη στήν ἐξουσία καί τό κῦρος της αὐξημένο. Οἱ ἰθύνοντες τῶν Τυράνων, παρεξηγώντας τήν ἀρχική στάση τοῦ Ἑλληνα πρωθυπουργοῦ, ἐνέτειναν, ἤδη ἀπό τίς πρῶτες ἐβδομάδες τοῦ ἔτους ἐκείνου, τίς προσπάθειές τους γιά ἀποδυνάμωση τῶν μεταξύ τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας στήν Ἀλβανία καί τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου δεσμῶν· οἱ προσπάθειες αὐτές εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα πραξικοπηματική ἀνακήρυξη αὐτοκεφάλου. Ὁ Βενιζέλος ὅμως, τότε, ἀντέδρασε ἀποφασιστικά: φάνηκε ἀνένδοτος ὅσον ἀφορᾷ τήν ἐπίλυση θεμάτων στά ὁποῖα ἡ ἀλβανική πλευρά ἦταν ἰδιαίτερα εὐαίσθητη καί ἔδειξε, μέ τόν τρόπο αὐτόν, πώς δέν ἦταν διατεθειμένος νά ἀνεχθεῖ τήν ἀλλοτρίωση τῶν Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν τῆς Βορείου Ἡπείρου. Ποιά ἦταν τά θέματα αὐτά; Πολλά καί διάφορα, ὅπως π.χ. τό ζήτημα τῶν ἀποζημιώσεων πού θά ἔπρεπε νά καταβληθοῦν σέ Ἀλβανούς ὑπηκόους κτήματα τῶν ὁποίων στήν Ἑλλάδα εἶχαν ἀπαλλοτριωθεῖ, ἀλλά κυρίως ἡ μεταξύ Ἑλλάδας καί Ἀλβανίας σύναψη συμφώνου Φιλίας, πού ἐνδιέφερε ἰδιαίτερα τά Τύρανα.

Τέτοιο σύμφωνο δέν ὑπογράφηκε ποτέ. Παράλληλα ὅμως, ὁ τότε πρωθυπουργός φρόντισε νά ἐνισχύσει τούς ὁμογενεῖς μας: ἡ ἐμπορική κίνηση ἀνάμεσα στίς δύο χῶρες πύκνωσε σημαντικά καί, τό σπουδαιότερο, αὐξήθηκαν οἱ ἐλληνικές ἐξαγωγές πρός τήν Ἀλβανία. Αὐτό φαίνεται πώς ὁ βασιλιάς Ζώγ τό

ἔβλεπε μέ θετικό μάτι: Παρά τήν ἀπροσημάτιστη ὑποστήριξη πού εἶχε δώσει σέ ὅσους προσπαθοῦσαν νά διαταράξουν τίς μεταξύ τῶν Ὁρθοδόξων Χριστιανῶν στήν Ἀλβανία καί τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου σχέσεις καί μολονότι ἦταν βαθύτατα δυσαρεστημένος ἀπό τή στάση τοῦ Ἑλληνα πρωθυπουργοῦ, ἀπό τόν ὁποῖο — ὅσο παράδοξο καί ἄν φαίνεται αὐτό — περίμενε κάλυψη τῶν ἐνεργειῶν του, ὥστόσο ἤθελε νά δημιουργήσει ἀντίβαρο τῆς οἰκονομικῆς διείσδυσης τῶν Ἰταλῶν στή χώρα του. Ἔτσι, κατά τά τελευταῖα ἔτη τῆς παραμονῆς τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου στήν πρωθυπουργία ἢ συνολική ἀξία τῶν ἀγαθῶν πού ἐξάγονταν πρὸς τήν Ἀλβανία ἀνερχόταν ἐτησίως στό ποσό τῶν 70.000.000 δρχ. — μέγεθος σημαντικό γιά τήν ἐποχή. Ἐξάλλου, τή διακίνηση καί ἐμπορία τῶν ἐλληνικῶν προϊόντων στό ἐσωτερικό τῆς γειτονικῆς μας χώρας τήν εἶχαν ἀναλάβει, κατά πρῶτο λόγο, Βορειοηπειρῶτες — μέ ἀποτέλεσμα ἡ ἐκεῖ ἐθνική μας μειονότητα νά συγκεντρώσει, μέσα σέ μικρό χρονικό διάστημα, πλοῦτο, νά εὐημερήσει καί, ἀκόμη, νά ἀποκτήσει κοινωνική ἰσχύ. Εἶναι πράγματι χαρακτηριστικό πῶς, ἀφότου ὁ Βενιζέλος ἐγκατέλειψε ὀριστικά τήν ἐξουσία, τό 1933, στελέχη τῆς πολιτικῆς παράταξης πού ἀπό τότε ἀνέλαβε τή διακυβέρνηση τῆς χώρας ἔδειξαν τήν τάση νά θεωροῦν ὅλους συλλήβδην τούς Βορειοηπειρῶτες ὡς «ὀπαδούς» τοῦ τέως πρωθυπουργοῦ. Οἱ ὁμογενεῖς μας πάλι, ἀπό τήν πλευρά του κατηγοροῦσαν, μέ πολλή μάλιστα πικρία, τή «Μητέρα Ἑλλάδα» ὅτι τούς εἶχε ἐγκαταλείψει, ἐφόσον ἀμέσως μετά τήν πτώση τοῦ Βενιζέλου οἱ ἐξαγωγές πρὸς τήν Ἀλβανία μειώθηκαν πάρα πολύ — μέ ἀποτέλεσμα ἡ ἐθνική μας μειονότητα νά βρίσκει στά πρόθυρα οἰκονομικῆς καταστροφῆς. Ὁ ἀπόηχος τῆς κωμικοτραγικῆς κατάστασης πού εἶχαν δημιουργήσει οἱ ὑποψίες στελεχῶν τοῦ «Λαϊκοῦ κόμματος» καί τά ὀξύτατα παράπονα τῶν Βορειοηπειρωτῶν βρίσκει στίς στήλες ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων τῆς ἐποχῆς — καί ὅποιος τίς ξεφυλλίζει σήμερα δέν μπορεῖ παρά νά χαμογελάσει, καθῶς ἀναλογίζεται καί συνειδητοποιεῖ πῶς καί βέβαια οἱ Βορειοηπειρῶτες εἶναι γνήσιοι Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι δέν διστάζουν νά περιβάλουν μέ τή χροιά τοῦ κομματισμοῦ ἀκόμη καί τά καθημερινά οἰκονομικά τους συμφέροντα. Καί τοῦτο, διότι πράγματι οἱ ἐλληνοαλβανικές σχέσεις μπῆκαν, μετά τήν ἀνάληψη τῆς πρωθυπουργίας ἀπό τόν Παναγῆ Τσαλδάρη, σέ φάση ὑφησης — ἔστω καί παροδικῆς· θά ἦταν ἄδικο ὅμως καί ἀστεῖο νά κατηγορήσει κανεῖς τόν ἀντιβενιζελικό κόσμο γιά ἐσκεμμένη ἐνέργεια πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση. Ἡ ταραγμένη ἐσωτερική κατάσταση τῆς χώρας μας σέ συνδυασμό μέ τίς ἐξωτερικές ἐξελίξεις καθῶς καί τήν ὀλοένα καί μεγαλύτερη ἐπιρροή τῆς Ἰταλίας στήν Ἀλβανία — ἡ ὁποία ἐπιρροή προκαλοῦσε ἤδη διστακτικότητα καί φόβο στήν Ἀθήνα — εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τήν κάμψη τῶν ἐλληνοαλβανικῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν καί τή συνακόλουθη ζημίωση τῶν ὁμογενῶν μας. Αὐτό ὅμως, ὅπωςδήποτε, δέν ἦταν κάτι ἐσκεμμένο.

Ὅμως, γιά νά ξανάρθουμε στόν Βενιζέλο, εἶχε αὐτός κάποιο σχέδιο στό

μυαλό του ὅσον ἀφορᾷ τή Βόρειο "Ηπειρο ἢ μήπως εἶχε ἀφεθεῖ νά παρασύρεται ἀπό τά γεγονότα, ἀντιδρώντας σπασμωδικά στίς καταστάσεις πού κάθε τόσο προέκυπταν; Νομίζω πώς, ἄν δεῖ κανεῖς τά γεγονότα στήν ἀλληλουχία τους καί, ἰδίως, ἄν συνειδητοποιηθοῦν οἱ ἀνυπέρβλητες δυσκολίες πάνω στίς ὁποῖες διαρκῶς προσέκρουε ἡ ἐπίλυση τοῦ Βορειοηπειρωτικοῦ, τότε εὐκολα γίνεται ἀντιληπτό τό «ποῦ τό πήγαινε» ὁ Βενιζέλος. Πράγματι, αὐτός ἤξερε ὅτι ἡ Βόρειος "Ηπειρος εἶναι τό κλειδί τῆς Ἀδριατικῆς θάλασσας, τοῦ ὑδάτινου δηλαδή δρόμου ὁ ὁποῖος ὀδηγεῖ στίς παρυφές τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης· κατά συνέπεια, στρατηγικῶς, ἔχει πολύ μεγάλη σημασία. Ἐξαιτίας ὅμως τῆς σημασίας της αὐτῆς δέν ὑπῆρχε περίπτωση νά ἐνσωματωθεῖ στήν Ἑλλάδα λόγω ἀνοιχτῶν πιέσεων τῆς Ἀθήνας ἢ, ἔστω, παρασκηνιακῶν διμερῶν ἢ καί πολυμερῶν διαπραγματεύσεων τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης μέ τούς ἰθύνοντες τῶν Δυνάμεων πού εἶχαν συμφέροντα στήν εὐρύτερη περιοχή. Ἐπομένως, ἡ ἔνωση τῆς Βορείου Ἡπείρου μέ τήν Ἑλλάδα ἔπρεπε νά ἔρθει σάν «ῶριμο φρούτο»· μέ ἄλλα λόγια, ἔπρεπε νά ἀφεθοῦν οἱ συνθήκες νά ὠριμάσουν.

Πῶς θά ὠρίμαζαν; Θά ὠρίμαζαν, ἄν τό ἐλληνικό στοιχεῖο ἀποκτοῦσε ἰσχύ οἰκονομική πρῶτα-πρῶτα καί, στή συνέχεια, κοινωνική καί, ἀκόμη, πολιτική, ὥστε, μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, νά κυριαρχήσει πλήρως καί καθοριστικῶς σέ ὀλόκληρη τήν περιοχή τῆς Βορείου Ἡπείρου. Μέ τόν τρόπο αὐτόν, ὅλη ἡ ἐδαφική ἔκταση ὅπου ἐντοπίζονταν οἱ ἐστίες τῶν ὁμογενῶν μας θά γινόταν γρήγορα ξένο σῶμα μέσα στήν ἀλβανική ἐπικράτεια καί, μέ τό πρῶτο «τράνταγμα» θά ἀποκοβόταν ἀπό αὐτή, γιά νά ἐνωθεῖ μέ τήν Ἑλλάδα.

Ἡ συλλογιστική δέν ἦταν παράλογη: ὑπῆρχε «εὐτυχές προηγούμενο» — καί τό προηγούμενο αὐτό ἦταν ἡ Κρήτη. Οἱ Ἕλληνες τῆς Μεγαλονήσου καί στήν ἐπανάσταση τοῦ 1821 εἶχαν συμμετάσχει καί μετά τή διεθνή ἀναγνώριση τῆς ἐλληνικῆς ἀνεξαρτησίας ἐκδήλωσαν ἐμπράκτως, ἐνόπλως καί μέ πολλές θυσίες τή θέλησή τους νά ἐνσωματωθοῦν στό ἐλληνικό Κράτος. Ὅμως, ἐνῶ ἄλλες περιοχές, οἱ κάτοικοι τῶν ὁποίων εἶχαν πληρώσει μέ πολύ μικρό — σέ σύγκριση μέ τούς Κρητικούς — τίμημα τή διατήρηση τοῦ ἐθνικοῦ τους φρονήματος, ἐνώνονταν, σχεδόν ἀκωλύτως, μέ τήν Ἑλλάδα, ἡ Κρήτη, λόγω τῆς μεγάλης σημασίας της, παρέμενε ἐκτός τῶν ὁρίων τοῦ βασιλείου. Ἡ πλήρης ὅμως κυριαρχία τοῦ ἐκεῖ χριστιανικοῦ στοιχείου ἐπέφερε τήν ἀποδυνάμωση τῶν Μουσουλμάνων καί τόν ἰσχυρότατο κλονισμό τῆς κυριαρχίας τοῦ σουλτάνου πάνω στό νησί· ἔτσι, μέ τό τράνταγμα τοῦ Α΄ Βαλκανικοῦ πολέμου, ἡ Κρήτη, ἀνεμπόδιστα πιά καί χωρίς, στήν οὐσία, νά χυθεῖ αἷμα, ἐνώθηκε μέ τήν Ἑλλάδα.

Τά κοινά σημεῖα πού ὑπάρχουν μεταξύ τοῦ κρητικοῦ καί τοῦ βορειοηπειρωτικοῦ ζητήματος γίνονται ἐμφανῆ, ἄν διατρέξει κανεῖς τήν ἱστορία τοῦ δευτέρου.

Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ ἐπιχειρήσεις πού ἐπέφεραν τήν πρώτη ἀπελευθε-

ρωση τῆς Βορείου Ἡπείρου μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι ἄρχισαν τόν Δεκέμβριο τοῦ 1912. Πράγματι, ἡ καθήλωση σημαντικῶν ἐλληνικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων μπροστά στίς ὀχυρωμένες νότιες προσβάσεις τῶν Ἰωαννίνων ἐπέβαλλε τήν ἀνάληψη προσπάθειας ἄλωσης τῆς πρωτεύουσας τῆς Ἡπείρου ἀπό τά βόρεια. Ἰσχυρές ὀθωμανικές μονάδες, πού εἶχαν διαφύγει ἀπό τή Μακεδονία συγκεντρώνονταν τότε στήν περιοχή τῆς Κορυτσᾶς· ἡ ἐξουδετέρωσή τους θά ἄνοιγε τόν δρόμο πρὸς τά Ἰωάννινα. Ἔτσι, στή πλαίσια ἐφαρμογῆς τοῦ σχεδίου αὐτοῦ, ὁ ἐλληνικός στρατός μπῆκε στή Βόρειο Ἡπειρο καί στίς 7 Δεκεμβρίου ἀπελευθέρωσε τήν Κορυτσά — χωρίς ὅμως καί νά καταφέρει νά διαλύσει τίς τουρκικές δυνάμεις, οἱ ὁποῖες ὑποχώρησαν μέ τάξη καί συνέχισαν νά καλύπτουν τά Ἰωάννινα. Παρά τό γεγονός λοιπόν ὅτι στήν Κορυτσά κυμάτιζε πιά ἡ σημαία τοῦ σταυροῦ, ἡ ἐπιχείρηση δέν τελεσφόρησε καί ἔτσι ἐγκαταλείφθηκε τελικά: τά Ἰωάννινα θά παίρνονταν ἀπό τά νότια καί, στή συνέχεια, ὁ ἐλληνικός στρατός θά ἔμπαινε στή Βόρειο Ἡπειρο.

Αὐτό καί ἔγινε: Μετά τήν ἀπελευθέρωση τῆς πρωτεύουσας τῆς Ἡπείρου, στίς 22 Φεβρουαρίου 1913, ὁ ἐλληνικός στρατός ἄρχισε νά προελαύνει πρὸς τά βόρεια. Στίς 2 Μαρτίου διώχτηκαν οἱ Ὀθωμανοί ἀπό τήν Κακαβιά, στίς 3 Μαρτίου ἀπελευθερώθηκαν τό Ἀργυρόκαστρο καί τό Δέλβινο καί, τήν ἐπομένη, μονάδα ἰππικοῦ μπῆκε στό Τεπελένι. Ὅμως — καί παρά τήν εὐχερέστατη προώθηση τοῦ στρατοῦ μας — ἄρχισε νά φαίνεται πῶς κάτι δέν πήγαινε καλά. Ἦδη τήν 1η Μαρτίου, προτοῦ δηλαδή νά καταληφθεῖ ἡ Κακαβιά, ὁ Βενιζέλος ἔστειλε τηλεγράφημα στόν Κωνσταντῖνο, στό ὁποῖο ὄριζε γραμμή πέρα ἀπό τήν ὁποία δέν θά ἔπρεπε νά προχωρήσει ὁ ἐλληνικός στρατός. Οἱ συνέπειες τῆς πράξης αὐτῆς τοῦ πρωθυπουργοῦ ἔμελλαν νά ἀποδειχθοῦν σπουδαιότατες γιά τό μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ γενικῶς καί ὀδυνηρές ὅσον ἀφορᾷ εἰδικῶς τή Βόρειο Ἡπειρο. Πράγματι, ἡ διαχάραξη τοῦ ὁρίου προέλασης τῶν ἐλληνικῶν δυνάμεων ἀποκρυστάλλωνε παράλληλα, ἑδαφικῶς, καί τίς διεκδικήσεις τῆς Ἀθήνας στή μέχρι τότε ὑπόδουλη περιοχή καί, παρά τίς ἀντιρρήσεις τίς ὁποῖες θά μπορούσε κανεῖς νά διατυπώσει σχετικά μέ τήν ἐγκατάλειψη ὀρισμένων περιοχῶν, ἡ ἀνακοπή τῆς ἀπελευθερωτικῆς προσπάθειας ἐκεῖ πού ἤθελε ὁ πρωθυπουργός δέν ἦταν κάτι τό παράλογο. Ἡ γραμμή περνοῦσε πάνω ἀπό τό Τεπελένι καί κατέληγε στή Μοσχόπολη: οἱ Ἀγιοι Σαράντα, ἡ Χειμάρρα, τό Ἀργυρόκαστρο, ἡ Πρεμετή καί ἡ Κορυτσά βρισκόνταν μέσα στήν ἔκταση τῆς ὁποίας — ὅπως θά μπορούσε νά προεικασθεῖ κάποιος — θά διεκδικοῦνταν, στό διπλωματικό πεδίο, ἡ ἐνσωμάτωση στό ἐλληνικό Κράτος. Τό οὐσιῶδες ὅμως τοῦ ὅλου θέματος δέν βρισκόταν ἐκεῖ· πράγματι, τό πιό σημαντικό ἦταν ἡ σπουδή μέ τήν ὁποία ὁ Βενιζέλος υἱοθέτησε τίς ἀπόψεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τῆς ἐποχῆς — διότι περί αὐτοῦ ἐπρόκειτο. Καί γιά νά διαλυθεῖ κάθε ἀμφιβολία στόν ἀρχιστράτηγο καί τούς ἐπιτελεῖς του, ὁ Βενιζέλος, μία μόνο ἡμέρα μετά τήν ἀποστολή τοῦ πρώτου τηλεγραφήματος, ἔστειλε καί δεύτερο,

ὅπου ἀπαγόρευε κατηγορηματικά τήν κατάληψη τοῦ Αὐλώνα — ἐγχείρημα πού ἦταν πιά εὐχερές. Τί συνέβαινε; Γιατί ὁ ἴδιος ἄνθρωπος πού εἶχε παρέμβει δραστικά, τόν Ὀκτώβριο τοῦ προηγουμένου ἔτους, καί εἶχε ἐπιβάλει τήν ὅσο τό δυνατό ταχύτερη εἴσοδο τῶν ἐλληνικῶν στρατευμάτων στή Θεσσαλονίκη — ἐπιχείρηση ἢ ἐκτέλεση τῆς ὁποίας περιέκλειε, ὅπωςδήποτε, ἀρκετούς κινδύνους — τώρα, στίς ἀρχές Μαρτίου 1913, ἐμπόδιζε, καί μάλιστα μέ τρόπο κατηγορηματικό, τήν προέλαση τοῦ στρατοῦ σέ περιοχές ὅπου ἡ ἐχθρική ἀντίσταση προβλεπόταν ἀσθενής; Εἶναι σαφές — τοῦτο ἄς τονιστεῖ — ὅτι ὁ τότε πρωθυπουργός ἀναγκαζόταν νά εὐθυγραμμιστεῖ μέ ἔξωθεν ἐπιταγές. Γιατί ὅμως;

Ἀπάντηση σέ αὐτό τό κεφαλαιώδους σημασίας ἐρώτημα δέν μπορεῖ νά δοθεῖ, ἂν δέν ληφθοῦν ὑπόψη ὀρισμένες παράμετροι, πού, δυστυχῶς, σπάνια ὑπεισέρχονται στίς σχετικές ἐκτιμήσεις· καί οἱ παράμετροι αὐτές εἶναι ἡ στρατηγική σημασία τῆς Βορείου Ἡπείρου — σέ συνδυασμό μέ τά γενικότερα σχέδια τοῦ ἴδιου τοῦ Βενιζέλου. Ἄν ἐξετάσει λοιπόν κανεῖς τά πράγματα ἀπό αὐτό τό ὀπτικό πρῖσμα, τό πρῶτο τό ὁποῖο πρέπει νά ἐκτιμηθεῖ ὀρθῶς, σέ ὅλη του τήν ἔκταση, εἶναι ἡ ἐκπληξη πού προκάλεσαν στό σύνολο, οὐσιαστικά, τῆς διεθνούς κοινῆς γνώμης οἱ νίκες τοῦ ἐλληνικοῦ κατά τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατοῦ τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1912. Πράγματι, στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας, οἱ ἐπιστήμονες, δημοσιογράφοι καί πολιτικοί πού εἶχαν ρόλο ὅσον ἀφορᾷ τή λήψη τῶν ἀποφάσεων στίς μεγάλες εὐρωπαϊκές πρωτεύουσες πίστευαν πώς στή σύγκρουση πού, ἀργά ἢ γρήγορα, θά ξεσποῦσε στή Μακεδονία οἱ μεγάλοι χαμένοι θά ἦταν οἱ Ἕλληνες. Κανένας δέν ἦταν σέ θέση νά προβλέψει ὅτι ἡ μικρή, φτωχή καί ἐπανειλημμένως ταπεινωμένη χώρα μας θά μποροῦσε νά καταβάλλει τόν ὀθωμανικό στρατό καί νά ξεπεράσει, ἔτσι, τούς βαλκάνιους γείτονές της στόν ἀγώνα δρόμου γιά τήν κυριαρχία στόν μακεδονικό χῶρο. Ἡ μάχη πού ἔγινε στό Σαραντάπορο στίς 9 καί 10 Ὀκτωβρίου 1912 ἀνέτρεψε τήν ὅλη εἰκόνα καί ἡ εἴσοδος τοῦ στρατοῦ μας στή Θεσσαλονίκη, στίς 27 τοῦ ἴδιου μήνα, ἀναδείκνυε τήν Ἑλλάδα σέ δύναμη πού θά εἶχε, στό ἐξῆς, ἀποφασιστικό ρόλο στίς βαλκανικές ἐξελίξεις. Παράλληλα ὅμως λυνόταν — κεραυνοβόλα μπορεῖ νά πεῖ κανεῖς — καί ἓνα ζήτημα ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ ὁποίου εἶχε ἐπί δεκαετίες ἀπασχολήσει — λανθανόντως ἀλλά οὐσιαστικῶς — τόν Ἑλληνισμό: τό Κράτος μας θά ἐπεκτεινόταν πρὸς τά βόρεια, κατά μῆκος, σέ γενικές γραμμές, τῆς «ραχοκοκκαλιᾶς» τῆς Πίνδου, ὥστε νά ἀποτελέσει ἐνότητα συμπαγῆ, δυσάλωτη ὅσον ἀφορᾷ ἐχθρικές προσβολές καί ἱκανή νά ἀποτελέσει πόλο ἔλξης καί ἀσπίδα προστασίας τῶν ὁμογενῶν μας τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ, ἀντίθετα, θά ἀπλωνόταν βαθμιαῖα πρὸς τά ἀνατολικά, γιά νά συμπεριλάβει κάποτε, μέσα στά σύνορά του, μεγάλες ἐστίες τοῦ ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ — ὅπως τίς πόλεις τῆς Ἰωνίας καί, κυρίως, τήν Κωνσταντινούπολη μέ τήν Ἀγιά-Σοφιά, σύμβολο διαχρονικό τῆς προσφορᾶς τοῦ Γένους πρὸς τήν οἰκουμένη;

Ὁ Βενιζέλος φαίνεται πὼς εἶχε κάνει τὴν ἐπιλογή του, ἂν ὄχι ἀπὸ τὸ 1910, ὅπωςδήποτε ἀπὸ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1912: ἡ ἀπελευθερωτικὴ προσπάθεια τὴν ὁποία ἔμελλαν οἱ Ἕλληνες νὰ ἀποδυθοῦν θὰ κατευθυνόταν πρὸς ἀνατολὰς. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἐπιμονὴ του νὰ ρίξει τὸν στρατὸ μας στὴ Θεσσαλονίκη καθὼς καὶ ἡ σταθερότητα μὲ τὴν ὁποία ἀγωνίστηκε, λίγο ἀργότερα, γιὰ νὰ συμπεριλάβει στὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ἔβλεπε τὴν πρωτεύουσα τῆς Μακεδονίας ὡς τὸν —μεγαλύτερο— σταθμὸ στὸν δρόμο πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ νησιά ὡς τὸ «κατώφλι» τῆς ἑλληνικῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὅπως καὶ νὰ εἶναι ὅμως, ἤξερε πολὺ καλά πὼς οἱ Μεγάλαις Δυνάμεις τῆς ἐποχῆς δὲν θὰ μᾶς συγχωροῦσαν καὶ τὴ Βόρειο Ἡπειρο ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ καὶ τὴ Θεσσαλονίκη μὲ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τὴν ἄλλη: Ἡ τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο. Ἡ μέχρι χτές ἀνίσχυρη Ἑλλάδα δὲν μποροῦσε νὰ γίνῃ Κράτος πού θὰ ἀσκοῦσε ἔλεγχο τόσο στό Ἀνατολικὸ Αἶγαίο —καὶ κατὰ συνέπεια στὴν ὁδὸ πρὸς τὰ Στενά— ὅσο καὶ στὴν εἴσοδο τῆς Ἀδριατικῆς θάλασσας. Κάτι ἔπρεπε νὰ θυσιαστῇ· καὶ ὁ τότε πρωθυπουργὸς θυσίασε τὴ Βόρειο Ἡπειρο.

Βέβαια, στὸν τόπο μας συνηθίζονται οἱ μεγάλες κουβέντες καὶ, ἀκόμη περισσότερο, οἱ βαριές κατηγορίες. Εὐκόλο εἶναι νὰ μεμφθῇ κανεὶς τὸν Βενιζέλο· ἀρκετὰ εὐκόλο ὅμως εἶναι καὶ τὸ νὰ τὸ καταλάβει κανεὶς — ἀρκεῖ νὰ θέλει. Ὅλοι οἱ μεγάλοι ἡγέτες τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι σάν τὸν Προμηθεῖα — δεμένοι πάνω στὸν βράχο τῆς Ἀδυναμίας μὲ τίς ἀλυσίδες τῆς μικρότητας τοῦ Γένους μας. Εἴμαστε λίγοι — μέσα σὲ θάλασσα λαῶν πού ἐνώνει τὸ μῖσος ἐναντίον μας· καὶ ὅπωςδήποτε τὸ μικρὸ μας μέγεθος ἐνεργεῖ ὡς καταλύτης στὴ δραματικὴ ἐκδήλωση τῶν μεγάλων μας ἐλαττωμάτων, ὅπως π.χ. τοῦ φθόνου καὶ τῆς διχόνοιας, πού τόσο συχνὰ δροῦν ὡς δυνάμεις καταστροφῆς.

Πιστεύω πὼς τώρα εἶναι δυνατό νὰ δοθῇ ἀπάντηση στό ἐρώτημα τὸ ὁποῖο διατυπώθηκε πιὸ πάνω, κατὰ πόσον δηλαδή εἶχε ἠθικῶς ὁ τότε πρωθυπουργὸς τὸ δικαίωμα νὰ θυσιάσει τμῆμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, συγκεκριμένα τοὺς Βορειοηπειρωτῆς, προκειμένου νὰ σώσει ἀπὸ ἐχθρικὴ ἐπιβουλὴ μέρος τῆς ἐπικράτειας ἢ, γενικότερα, γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἄλλα εὐρύτερα σχέδια. Ὅπωςδήποτε, στὴ συνείδηση κάθε τίμιου ἀνθρώπου τέτοιου εἴδους ἐπιλογές δὲν εἶναι ἐπιτρεπτές: δὲν στέκει νὰ μπαίνουν σὲ ζυγαριὰ ἀνθρώπινες ὑπάρξεις, γιὰ νὰ καταδικάζονται οἱ μὲν καὶ νὰ διασώζονται οἱ δέ. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀλήθεια. Γιὰ νὰ μιλήσουμε ὅμως καὶ σὲ ἐπίπεδο πρακτικὸ, σὲ ἐπίπεδο πολιτικῆς ἔστω, ἀλήθεια εἶναι καὶ τὸ ὅτι ὁ Βενιζέλος δὲν μποροῦσε νὰ κάνει διαφορετικά. Δὲν ἦταν δυνατό ἢ Ἑλλάδα νὰ τὰ βάλῃ καὶ μὲ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, πού μέχρι τὴν ἔκρηξη τοῦ Α΄ Παγκοσμίου πολέμου ἀπειλοῦσε μὲ ρεβάνς, καὶ μὲ τὴ Βουλγαρία, ἢ ὁποία οὐδέποτε χώνεψε πλήρως τὴν ἀπώλεια τῆς Μακεδονίας, καὶ μὲ ὅλες μαζί τίς Μεγάλαις Δυνάμεις τῆς ἐποχῆς, πού εἶχαν ρόλο καθοριστικὸ στίς ἐκάστοτε διαπραγματεύσεις. Ἐγκατέλειψε λοιπὸν συνειδητὰ τὴ Βόρειο Ἡπειρο — μὲ

Χαρισία
10 Σεπτεμβρίου 1914

Σοφοκλήτος

Κορδάτος Κυριάκος

Handwritten signature on the right side of the page.

Handwritten notes and signatures in the middle section.

Α. Ραγός
Handwritten signature and text.

Handwritten signatures and notes in the bottom left corner.

Handwritten signatures and notes in the bottom right corner.

"Εγγραφο με τις υπογραφές των πρωταγωνιστών του αυτονομιακού αγώνα"

τήν ἐλπίδα πώς σύντομα θά παρουσιαζόταν ἄλλη εὐκαιρία ἔνωσῆς τῆς μέ τόν ἐθνικό κορμό. Καί ὀφείλει, βέβαια, νά παραδεχτεῖ κανεῖς ὅτι τά γεγονότα τόν δικαίωσαν — ἀλλά οἱ ἐξελίξεις τόν διέψευσαν.

“Ὅπως ὅλοι ξέρουμε, τήν ἀνακοπή, τόν Μάρτιο τοῦ 1913, τῆς προέλασης τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ πρὸς τόν Αὐλώνα, ἐπακολούθησε, δύο περίπου μῆνες ἀργότερα, ἡ συνθήκη τοῦ Λονδίνου, βάσει τῆς ὁποίας οἱ Μεγάλες Δυνάμεις ἀνέλαβαν συλλογικῶς τή φροντίδα τῆς Ἑλλάδος. Τόν Ἰούλιο τοῦ ἴδιου ἔτους ἄλλωστε, μέ τό πρωτόκολλο τοῦ Λονδίνου ἀποφασίστηκε ἡ ἴδρυση, στή γειτονική μας χώρα, Κράτους κυρίαρχου καί οὐδέτερου μέ ἡγεμόνα κληρονομικό, ἐνῶ τόν Δεκέμβριο (τοῦ 1913 πάντοτε), μέ τό πρωτόκολλο τῆς Φλωρεντίας, ἡ Βόρειος Ἡπειρος ἐπιδικαζόταν στήν Ἑλλάδα. Τόν Ἰανουάριο τοῦ 1914, ὁ Βενιζέλος ἔδωσε στούς ὁμογενεῖς μας νά καταλάβουν ὅτι δέν θά ὑποστήριζε ἐνοπλη προσπάθειά τους, πού θά στόχευε στήν ἀνατροπή τῆς σχετικῆς μέ τήν ἰδιαίτερη πατρίδα τους ἀπόφασης τῶν Δυνάμεων· τόν Φεβρουάριο ἡ Ἀθήνα δήλωσε ἐπίσημα πώς τά ἐλληνικά στρατεύματα θά ἀποσύρονταν, μέσα στόν Ἀπρίλιο, ἀπό τή Βόρειο Ἡπειρο.

Τότε ξέσπασε, σέ ὅλη του τήν ἔκταση, ὁ αὐτονομιακός ἀγώνας. Δέν χρειάζεται νά γίνει ἐδῶ ἡ ἀφήγηση τῶν λεπτομερειῶν ἑνός δράματος τό ὁποῖο ἐξελίχθηκε τελικά σέ θρίαμβο· αὐτό πού πρέπει ὅμως νά τονιστεῖ ξανά εἶναι ἡ τραγική θέση τοῦ Βενιζέλου. Πράγματι, ὁ τότε πρωθυπουργός εἶχε κάνει, κατά τούς τελευταίους μῆνες, τά «στραβά μάτια» ὅσον ἀφορᾷ τήν ὀργάνωση καί τόν ἐξοπλισμό τῶν σωμάτων πού θά μάχονταν στή συνέχεια ὑπέρ τῆς Αὐτονομίας Ἡπείρου· τόν Ἰανουάριο ὅμως τοῦ 1914 ἡ στάση του ἄλλαξε καί ἄρχισε νά ἀποθαρρύνει τήν προετοιμασία τοῦ ἀγῶνα πού ὅλοι καταλάβαιναν ὅτι θά ἄρχιζε σύντομα. Ὅπως δὲποτε, καί παρά τίς ἐπίσημες διαμαρτυρίες τοῦ προέδρου τῆς προσωρινῆς αὐτονομιακῆς κυβέρνησης Γεωργίου Χρηστάκη Ζωγράφου πρὸς τόν Βενιζέλο γιά διωγμούς τῶν Βορειοηπειρωτῶν ἐκ μέρους τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ, δύσκολο εἶναι νά πιστέψει κανεῖς ὅτι ὁ πρωθυπουργός τῆς Ἑλλάδος ἤθελε νά καταστρέψει τίς ἐλπίδες πού μόνοι τους, μέ τά ὄπλα τους, εἶχαν νεκραναστήσει οἱ Βορειοηπειρωτῆς· ἀπό τήν ἄλλη ὅμως πλευρά, εἶναι γεγονός ὅτι, μέσα στό κλίμα πού δημιούργησε ἡ σπουδή του νά συμμορφωθεῖ μέ τίς ἐπιταγές τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, Ἕλληνες ἀξιωματικοί, εἴτε στήν προσπάθειά τους νά φανοῦν ἀρεστοί στούς ἀνωτέρους τους ἢ ἀπό καθαρῆ ἀπρονοησία, ἡ ὁποία δέν εἶναι τόσο σπάνια ὅσο πιστεύεται, ὑποβοήθησαν μέ τή στάση τους τό ἔργο τῶν Ἑλλήνων καί τῶν φίλων τους. Πάντως, οἱ Βορειοηπειρωτῆς νίκησαν — καί τόν Μάιο τοῦ 1914 ὑπογράφηκε τό πρωτόκολλο τῆς Κέρκυρας, μέ τό ὁποῖο ἐπιτυχανόταν εὐτυχῆς λύση τοῦ μεγάλου δράματος. Καί τοῦτο, διότι ναι μέν ἡ ἐπίμαχη περιοχή παρέμενε μέρος τῆς ἀλβανικῆς ἐπικράτειας, ἀλλά ἡ αὐτονομία πού τῆς δινόταν ἦταν τόσο εὐρεῖα, ὥστε ἔφτανε, στήν πραγματικότητα, τά ὅρια τῆς ἀνεξαρτησίας. Πράγματι, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεῖς ὅτι σύμφωνα

μέ τις διατάξεις του πρωτοκόλλου στο έδαφος της Βορείου Ήπειρου θα χρησιμοποιούνταν μόνο ειδικές στρατιωτικές μονάδες, συγκροτημένες αποκλειστικά από αυτόχθονες καθώς και τοπική χωροφυλακή, στην οποία θα αντιπροσωπεύονταν αναλογικώς τα θρησκευόμενα της περιοχής, καταλαβαίνει ότι, σε συνδυασμό με τά άλλα προνόμια που παραχωρούνταν, οί όμογενείς μας επιτέλους έλευθερώνονταν.

Ο Βενιζέλος κατάλαβε άμέσως πως ή εύκαιρία που παρουσιαζόταν ήταν μοναδική: στον θρόνο του νέου βασιλείου είχε ήδη άνεβεί, μετά από συναινετική απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων, πρίγκηπας Γερμανός, ο Γουλιέλμος του Βήδ, ο οποίος ήταν και άνεψιός της βασίλισσας της Ρουμανίας. Τά προβλήματα που αντιμετώπιζε ο *Mbret* —έτσι λέγεται ο βασιλιάς στα άλβανικά— ήταν τεράστια και όξύνονταν από την άποστροφή που έμπράκτως εκδήλωναν οί Μουσουλμάνοι χωρικοί των κεντρικών διαμερισμάτων της χώρας προς τό γεγονός ότι είχαν γίνει ύπήκοοι Χριστιανού ήγεμόνα. Κατά συνέπεια, ο νέος μονάρχης ήταν έκ των πραγμάτων άναγκασμένος νά σεβαστεί τό πρωτόκολλο της Κέρκυρας, ώστε νά κατευνασθούν οί βορειοηπειρώτες και νά μή τούς έχει και αυτούς έναντίον του· και ο πρωθυπουργός της Ελλάδας όμως είχε συναίσθηση του ότι, έφόσον ικανοποιούνταν τά βασικά αίτήματα αυτών των τελευταίων, συνέφερε την Ελλάδα ή ύπαρξη μιās σταθερής, φιλικής μοναρχίας στο δυτικό άκρο των χερσαίων της συνόρων. Μέ άλλα λόγια, έπρεπε νά παγιωθεί ή κατάσταση που έτεινε νά δημιουργηθεί ειδικώς στη Βόρειο Ήπειρο και γενικώς στην Άλβανία· και για νά συντελέσει στην άποκρυστάλλωση της νέας πραγματικότητας, ο Βενιζέλος έκανε χειρονομία δραματική και άνεπανάληπτη: παραχώρησε στη γειτονική χώρα τμήμα του έθνικού μας έδάφους. Συγκεκριμένα, βάσει του νόμου 272/14, ο οποίος «πέρασε» από τή Βουλή, δόθηκε στην Άλβανία τό νησί Σάσων, που είχε ένωθεί με την Ελλάδα τό 1864 ως έξάρτημα των Ιονίων νήσων.

Τό νησί αυτό έχει τεράστια στρατηγική σημασία: από εκεί έλέγχεται, άφενός, ο κόλπος του Αύλώνα και, άφετέρου, ή είσοδος στην Άδριατική θάλασσα. Χωρίς ύπερβολή, άποτελεί τό σημαντικότερο σημείο της Άλβανίας και ένα από τά σπουδαιότερα της νοτιοανατολικής Εύρώπης. Δικαιολογίες για την παραχώρησή του προβλήθηκαν πολλές, όπως πίεση των Μεγάλων Δυνάμεων, τό γεγονός ότι πριν από τό 1913 δέν είχαν εγκατασταθεί στο νησί έλληνικές αρχές κ.λπ. Νομίζω όμως πως ο Βενιζέλος συνειδητά έκανε ό,τι έκανε, για νά «πετάξει» πέρα από τά έλληνικά σύνορα και πάνω από τό «κορμί» της Βορείου Ήπειρου ένα «άγκάθι», εξαιτίας του οποίου οί Μεγάλες Δυνάμεις διαρκώς θα δημιουργούσαν προβλήματα στους Έλληνες. Πράγματι, οί κυβερνήσεις της Άγγλίας, της Γαλλίας, της Ρωσίας, της Γερμανίας, της Αύστροουγγαρίας και της Ιταλίας προτιμούσαν, κατά τις παραμονές του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, νά άνήκει τό νησί στη μικρή Άλβανία, που ήταν του χειριού

τους, παρά στήν άπροσδόκητα μεγαλωμένη 'Ελλάδα. 'Ο τότε πρωθυπουργός δηλαδή έπραξε όπως θά έπρατταν οί Κρητικοί, άν, στίς άρχές του αιώνα μας, παραχωροῦσαν τόν όρμο τής Σούδας σέ ξένη χώρα, γιά νά μπορέσουν νά ένωθοῦν στή συνέχεια μέ τήν 'Ελλάδα. Εύτυχῶς, δέν χρειάστηκε νά γίνει κάτι τέτοιο· νομίζω πάντως ότι ό παραλληλισμός εἶναι σαφής καί ἴσως αὐτή ή όμοιότητα τῶν καταστάσεων ὑπῆρξε βασικό κίνητρο του Βενιζέλου σέ εκείνη τήν περίπτωση.

Πάντως εἶχε δίκιο: Δύο περίπου μῆνες αργότερα, τόν Αὔγουστο του 1914, ξέσπασε ό Μεγάλος Πόλεμος· ό Βῆδ δέχτηκε πιέσεις από τήν πλευρά τής Αὔστρουγγαρίας νά λάβει άνοιχτά θέση στό πλευρό τῶν κεντρικῶν αὐτοκρατοριῶν· αὐτός άρνήθηκε, ή Βιέννη έπαψε νά τόν ενισχύει — καί ό δυστυχής *Mbret* άφησε γιά πάντα τόν άγκαθερό θρόνο του καί τή χώρα στήν όποία εἶχε κληθεῖ νά βασιλεύσει. 'Η άναταραχή πού, μετά τήν άναχώρησή του, ξέσπασε στήν 'Αλβανία ἦταν δεινή — καί οί δυνάμεις τής 'Εγκάρδιας Συνεννόησης κάλεσαν τήν έλληνική κυβέρνηση νά στείλει στρατό στή Βόρειο "Ηπειρο. Στίς 24 'Οκτωβρίου 1914, ή μαρτυρική γῆ ἦταν καί πάλι έλεύθερη· ή γραμμή τήν όποία εἶχε χαράξει καί άκολουθήσει μέ συνέπεια ό Βενιζέλος άποδεικνυόταν όρθή. Δέν άπέμενε παρά νά κινηθεῖ ή τυπική διαδικασία τής ένωσης. Αὐτό έγινε στίς άρχές του 1916. Πράγματι, τότε πραγματοποιήθηκε «έπισήμως», μέ βασιλικό διάταγμα, ή ένσωμάτωση, ένῶ αντιπρόσωποι τής Βορείου 'Ηπείρου πῆραν μέρος στίς έργασίες τής Α' συνόδου τής ΚΑ' περιόδου τής Βουλῆς, πού άρχισαν τόν 'Ιανουάριο του έτους εκείνου. "Ολα τά εἶχε σκεφτεῖ καί ὑπολογίσει ό Βενιζέλος εκτός από ένα — τόν έθνικό διχασμό. "Οπως όλοι ξέρουμε, ή 'Ελλάδα του 1916 δέν ἦταν ή ένωμένη χώρα του 1914, μά Κράτος τό όποιο βρισκόταν πιά σέ κατάσταση διάλυσης. Εἰδικά τό πρόσωπο του βασιλιᾶ Κωνσταντίνου, μέ τόν όποιο ό Βενιζέλος εἶχε κιόλας έρθει σέ ρήξη, προκαλοῦσε δυσπιστία — άν όχι άπροκάλυπτη έχθρότητα— στους ιθύνοντες τής Γαλλίας κυρίως αλλά καί τής 'Ιταλίας. "Ετσι, μέσα σέ μῆνες οὔσιαστικά άνατράπηκε καί χάθηκε τό έργο χρόνων ολόκληρων. Τόν Φεβρουάριο του 1916 τό έδαφος τής 'Αλβανίας έγινε πολεμική ζώνη: αὔστρουγγρικές δυνάμεις κατέλαβαν τή Σκόδρα καί τό Δυρράχιο, ένῶ, άπέναντί τους, οί 'Ιταλοί κρατοῦσαν τόν Αὔλώνα. Οί Σύμμαχοι όμως δέν εἶχαν έμπιστοσύνη στίς έλληνικές μονάδες πού στάθμευαν στή Βόρειο "Ηπειρο· έτσι, αποφασίστηκε ή κατάληψη του 'Αργυροκάστρου καί τής περιοχῆς του από τούς 'Ιταλούς καί τής Κορυτσᾶς καί τής περιφέρειάς της από τούς Γάλλους. Στά τέλη του 1916 τό μέτωπο εἶχε παγιωθεῖ — αλλά, βέβαια, οί 'Ιταλοί βρῆκαν τήν εύκαιρία νά «κατηφορίσουν», τό 1917, πρὸς τά νότια καί νά καταλάβουν καί τά 'Ιωάννινα πού μόλις πρίν από λίγα χρόνια εἶχε άπελευθερώσει ό έλληνικός στρατός. 'Η πόλη αὐτή τελικά σώθηκε, μά ή Βόρειος "Ηπειρος ἦταν καί πάλι χαμένη — καί αὐτήν τή φορά όριστικά.

'Η τελευταία άπόπειρα του Βενιζέλου νά δώσει λύση σέ αὐτήν τήν έθνική

Ο Σοφοκλής Βενιζέλος με τον Νικήτα Χρουστσώφ

τραγωδία έγινε μετά τό τέλος τοῦ Μεγάλου Πολέμου, τό 1919. Πράγματι, στίς 29 Ἰουλίου τοῦ ἔτους ἐκείνου, ὁ Ἑλληνας πρωθυπουργός ἤρθε σέ συνεννόηση μέ τόν Tommaso Tittoni, ὑπουργό Ἐξωτερικῶν τῆς Ἰταλίας, καί κανόνισε νά γίνει ἡ ἔνωση τῆς Βορείου Ἡπείρου μέ τήν Ἑλλάδα· σέ ἀντάλλαγμα, ἡ Ἀθήνα, δέν θά ἔφερνε ἀντίρρηση στό νά ἀναγνωριστεῖ, ἀφενός, ἡ ἰταλική κυριαρχία στόν Αὐλώνα, τό λιμάνι του καί τή γύρω περιοχή καί στό νά λάβει ἡ Ἰταλία «ἐντολή» σέ ὅλη τήν ὑπόλοιπη Ἀλβανία. Ἡ συμφωνία ὅμως αὐτή ἀθετήθηκε, τελικά, ἀπό τήν ἰταλική πλευρά καί, ἔτσι, ἡ ἐφαρμογή της ματαιώθηκε· ἄλλωστε, ἡ ἐκλογική ἡττα τοῦ Βενιζέλου, τήν 1η Νοεμβρίου 1920, χρησίμευσε ὡς πρόσχημα στούς νικητές τοῦ Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, γιά νά διευθετήσουν τό βορειοηπειρωτικό ὅπως αὐτοί ἤθελαν: τόν Νοέμβριο τοῦ 1921, μέ ἀπόφαση τῶν πρεσβευτῶν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ἡ γῆ μας αὐτή δινόταν καί πάλι στήν Ἀλβανία.

Βέβαια, ἡ σημαία τοῦ σταυροῦ κυμάτισε ξανά στήν Κορυτσά, τό Ἀργυρόκαστρο, τούς Ἀγίους Σαράντα κατά τή διάρκεια τῆς ἐλληνοϊταλικῆς σύρραξης τῶν ἐτῶν 1940-1941· ἡ γερμανική ὅμως εἰσβολή στή χώρα μας ἀνάγκασε τόν ἐλληνικό στρατό νά ἐκκενώσει ξανά τή Βόρειο Ἡπειρο. Καί ἐνῶ ὅλοι περίμεναν ὅτι ἡ Ἑνωσις θά πραγματοποιοῦνταν μετά τό τέλος τοῦ Β΄ Παγκόσμιου πολέμου, ἤδη ἀπό τόν Δεκέμβριο τοῦ 1942, Βρεταννοί ἰθύνοντες ἐκδήλωσαν τήν πρόθεσή τους νά μή συμβάλουν στήν ἱκανοποίηση τῶν ἐλληνικῶν διεκδικήσεων· ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ἀντιπρόεδρος τότε τῆς ἐξόριστης ἐλληνικῆς κυβέρνησης, διατύπωσε αὐτοπροσώπως, στό Λονδίνο, ἐντονότατες διαμαρτυρίες στόν ὑπουργό Ἐξωτερικῶν τοῦ Ἡνωμένου Βασιλείου — ἀλλά κατόπιν ἀναγκάστηκε νά παραιτηθεῖ λόγω τῆς ἀνατρεπτικῆς ἀναταραχῆς πού ξέσπασε στίς δύο ἐλληνικές ταξιαρχίες τῆς Συρίας. Τόν ἐπίλογο τοῦ —ἀενάου;— δράματος τόν ἔγραψε ὁ βασιλιάς Γεώργιος ὁ Β΄. Πράγματι, λίγο πρίν ἀπό τήν ἀποχώρηση τῶν γερμανικῶν δυνάμεων κατοχῆς ἀπό τήν Ἑλλάδα, ὁ Γεώργιος σκέφτηκε νά μπεῖ ἐπικεφαλῆς τοῦ Ἱεροῦ Λόχου καί νά κάνει ἀπόβαση στή Βόρειο Ἡπειρο· ἡ σκέψη ἦταν ἀπλή — καί γιά αὐτό ἰδιοφυής: ὄχι μόνο θά ἐπιτυγχανόταν ἡ *de facto* ἔνωση, μά καί θά ἐγκλωβίζονταν ἐχθρικές στρατιωτικές δυνάμεις, ἐφόσον δέν θά μπορούσαν πιά νά ἀποσυρθοῦν πρός τά βόρεια. Καί πάλι ὅμως ὁ διχασμός πού εἶχε κιόλας ξεσπάσει στήν ἀκόμη ὑπόδουλη χώρα μας δέν ἐπέτρεψε στόν βασιλιά νά ὀδηγήσει τόν στρατό μας στήν ἀπελευθέρωση τῆς Βορείου Ἡπείρου. Τά ὑπόλοιπα ὄχι ἀπλῶς τά ξέρουμε, ἀλλά τά ζοῦμε.

Τό βάρος τῆς μεγάλης προσπάθειας γιά ἐνσωμάτωση τῆς Βορείου Ἡπείρου στήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα εἶχε ἐπωμιστεῖ, ἐπί ἔτη, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Δυστυχῶς, ὁ ἀγώνας του στό πεδίο αὐτό δέν τελεσφόρησε. Πολλοί εἶναι ἐκεῖνοι πού, ἀκόμη καί σήμερα, τόν θεωροῦν «νεκροθάφτη» τοῦ ὅλου ζητήματος·

πιστεύω όμως ότι ο χαρακτηρισμός είναι όχι απλώς βαρύς αλλά, κυρίως, άδικος. Ο Βενιζέλος δεν έλυσε τό Βορειοηπειρωτικό, όχι διότι δεν θέλησε, αλλά γιατί δεν μπόρεσε. Δεν ήταν δά και υπεράνθρωπος. "Ας μή ξεχνάμε πώς έμεις οί "Έλληνες αποτελούμε Γένος μέ τεράστιες δυνατότητες όπωσδήποτε μά όλιγάνθρωπο, απομονωμένο και —δυστυχώς— μέ καθοριστικής σημασίας έλαττώματα. Και βέβαια, τά έλαττώματα αυτά αποτελούν φραγμό, συχνά άνυπέρβλητο, στην εκτέλεση του έργου πού θέλουμε νά επιτελέσουμε.

Πάντως, ο Βενιζέλος δεν έθαψε τό Βορειοηπειρωτικό. Ο ίδιος διατύπωσε και άπάγγειλε μέσα στή Βουλή τόν «έπιτάφιο» του· τό καλλίτερο όμως μνημόσυνο όσον άφορᾷ τό έργο του στή Βόρειο "Ηπειρο τό έκανε ο ίδιος ο Έμβέρ Χότζα. Πράγματι, τό 1960, ο γιός του, ο Σοφοκλής Βενιζέλος, σέ συνομιλία πού είχε μέ τόν τότε ήγέτη τής Σοβιετικής "Ενωσης Νικήτα Χρουστώφ, υπογράμμισε πώς για νά βελτιωθούν οί μεταξύ 'Ελλάδας και 'Αλβανίας σχέσεις έπρεπε νά δοθεῖ εύρεῖα άυτονομία στους Βορειοηπειρωτες. Ο σοβιετικός πρεσβευτής στά Τίρανα μετέφερε τό περιεχόμενο τής συνομιλίας αὐτῆς στόν Χότζα και τότε αὐτός ξέσπασε και μέ τό γνωστό, παράλογα ύβριστικό του ύφος δήλωσε: *Αὐτόν τόν Βενιζέλο [δηλαδή τόν Σοφοκλή] έμεις δεν τόν γνωρίζουμε, τόν πατέρα του όμως τόν γνωρίζουμε καλά. "Αν ή Μόσχα δεν τόν γνωρίζει, παρόλο πού πρέπει νά τόν γνωρίζει, έμεις τής λέμε ότι αὐτός έκαψε χωριά και περιοχές τής Νότιας 'Αλβανίας και έχει σκοτώσει χιλιάδες 'Αλβανούς, ήθελε νά κάψει και τήν πόλη του 'Αργυροκάστρου, όργάνωσε συμμορίες και αὐτός είναι πού από καιρό έριξε τήν ιδέα τής άυτονομίας τής «Βορείου 'Ηπείρου».*

Υπερβολές και ψέματα! Μιλᾷνε και φωνάζουν για «σφαγές» σέ βάρος τους αὐτοί πού επί δεκαετίες προσπαθοῦν νά έξοντώσουν τά άδέλφια μας. Ωστόσο υπάρχει μία αλήθεια: άναγνωρίζεται —έστω και μέ αὐτόν τόν άγριο τρόπο— από τήν άλβανική πλευρά ή συμβολή του Έλευθερίου Βενιζέλου στόν βορειοηπειρωτικό άγώνα και, κυρίως, στό όλο θέμα τής «Αὐτονόμου 'Ηπείρου». Νομίζω πώς δεν χρειάζεται νά λεχθεῖ τίποτα περισσότερο για τήν προσφορά του νεκροῦ μας ήγέτη στό ζήτημα αὐτό.

Και βέβαια, τό έρώτημα προβάλλει άμείλικτο: Τώρα τί γίνεται; Απάντηση κατηγορηματική δεν μπορεῖ νά δοθεῖ, είναι όμως δυνατό νά παρουσιαστοῦν οί παράμετροι τής ιστορικής συγκυρίας τήν όποία διανύουμε· και ή πρώτη παράμετρος είναι ή μοναδικότητα των εύκαιριών πού μάς προσφέρονται.

Πράγματι, ή άτμόσφαιρα γύρω μας στα Βαλκάνια είναι βαρειά, γεμάτη άπειλές — βουβές ίσαμε χτές αλλά άνοιχτές τώρα. Οπωσδήποτε δεν χρειάζεται νά λεχθεῖ στό σημείο αὐτό ότι υπάρχουν άνθρωποι οί όποιοι, έδῶ και χρόνια, μιλοῦν και φωνάζουν και προειδοποιούν για τους κινδύνους — αλλά ή φωνή τους προσκρούει σέ ὦτα μή άκουόντων· εκείνο όμως τό όποιο πρέπει νά υπογραμμιστεῖ είναι πώς οί άνεμοι πού πνέουν γύρω μας δεν είναι μόνο άνεμοι καταστρο-

φῆς μά καί ἄνεμοι ἐλπίδας. Ὁ κόσμος ὁ παλιός πού πάει νά φύγει —διότι ἀκόμη δέν ἔχει φύγει— ἦταν κόσμος τελείως παράλογος· καί ἦταν κόσμος τελείως παράλογος, ἐφόσον ἦταν τελείως ἄδικος· καί ἦταν κόσμος τελείως ἄδικος, ἐπειδή βασιζόταν ὀλοκληρωτικά στό ψέμα.

Μήπως ἦρθε ἡ ὥρα νά πορευθοῦμε ἐν ὁδῷ δικαιοσύνης;

Καιρός πολὺς δέν ἔχει περάσει ἀπό τότε πού οἱ καμπάνες χτύπησαν καί πάλι στή Βόρειο "Ἡπειρο· τοῦτο δέν ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειας ἑνός ἀνθρώπου μά πολλῶν. Θά ἦταν ὅμως ἱστορική ἀδικία νά μή ἐξαρθεῖ ἐδῶ ἡ σιδερένια θέληση τοῦ Μητροπολίτη Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανῆς καί Κονίτσης Κυρίου Σεβαστιανοῦ καί ὁ ἠρωισμός τῶν παιδιῶν τῆς ΣΦΕΒΑ. Πάντως οἱ καμπάνες δέν χτύπησαν μόνο γιά τούς Βορειοηπειρωτῶτες· χτύπησαν γιά ὅλους ἐμᾶς.

Τό ὅτι ἐπί δεκαετίες τά ἀδέλφια μας ἀφήνονται δέν σημαίνει βέβαια πώς πρέπει νά ἐγκαταλείπονται ἀενάως.

Καί ξαναρωτάω: Μήπως ἦλθε τό πλήρωμα τοῦ χρόνου;

Ἀπάντηση δέν θά δοθεῖ ἀπό μένα, γιατί τέτοιου εἴδους ἀπάντηση δέν θά ἔχει ἀξία. Ἄς βάλει ὅμως καθένας τό χέρι στήν καρδιά, ἄς μείνει μέ τόν ἑαυτό του καί ἄς προσπαθήσει νά ἀπαντήσῃ μόνος του. Τότε θά καταλάβει...

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Βασική —δημοσιευμένη— πηγή γιά ὅποιον θέλει νά μελετήσῃ τή βορειοηπειρωτική τραγωδία παραμένει τό ἔργο τοῦ Βασιλείου Π. Παπαδάκη *Documents officiels concernant l'Épire du Nord, 1912-1935* ('Αθήνα, 1935)· πλούσια συλλογή ἐγγράφων περιέχεται καί στό βιβλίο τοῦ Γεωργίου Χ. Παπαδόπουλου, *Ἡ ἐθνική ἐλληνική μειονότης εἰς τήν Ἀλβανίαν καί τό σχολικόν αὐτῆς ζήτημα. Ἱστορικόν ἀρχεῖον, 1921-1979* ('Ιωάννινα, 1981). Συνοπτική ἱστορία τοῦ ὅλου ζητήματος ἀποτελεῖ τό πόνημα τοῦ Ἐμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτη, *Τό Βορειοηπειρωτικόν ζήτημα* (ἐκδοση τῆς Ἑταιρείας τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, Ἀθήνα, 1978)· ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, βέβαια, ὁ τόμος τῶν *Πρακτικῶν* τοῦ Α' Πανελληνίου Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου: «Βόρειος "Ἡπειρος — Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός», Κόνιτσα, 22-24 Αὐγούστου 1987 ('Αθήνα, 1988). Ὅσον ἀφορᾷ εἰδικά τόν αὐτονομιακό ἀγῶνα πολὺ χρήσιμο εἶναι τό ἔργο τοῦ Ἀποστόλου Π. Παπαθεοδώρου, *Ἀρχεῖο Ἀθαν. Τσεκούρα τῆς ἐπιμελητείας Ἰωαννίνων τῆς Ἀυτονομίας Ἡπείρου, 1914* ('Ιωάννινα, 1985)· ὁ μελετητής πάντως τῆς περιόδου ἐκείνης πρέπει νά ἀνατρέξῃ καί στό ἔργο τῆς Ἐλευθερίας Ἰ. Νικολαΐδου, *Ἡ ὀργάνωση τοῦ κράτους στήν ἀπελευθερωμένη "Ἡπειρο (1913-1914)*. Ἀφιέρωμα στόν καθηγητή Στέφανο Ἰ. Παπαδόπουλο. Ἀνάτυπο ἀπό τή *Δωδώνη*, 1 (1987).

Ὁ νόμος 272/14 «Περί παραχωρήσεως τῆς νησίδος Σάσωνος εἰς τήν Ἀλβανίαν» εἶναι δημοσιευμένος στήν *Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, τεῦχος Α', ἀρ. 151 (7 Ἰουνίου 1914)· ὅσον ἀφορᾷ ἐξάλλου τήν προσάρτηση πού ἔγινε στίς ἀρχές τοῦ 1916, βλ. τήν *Ἐφημερίδα τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Περίοδο ΚΑ' - Σύνοδο Α', τόμο Α' ('Αθήνα, 1936), συνεδρίαση ΛΑ' (14 Μαρτίου 1916), σ. 580. Σχετικά μέ τήν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου, σημαντικές λεπτομέρειες διαφωτίζονται ἀπό τόν ἀθηναϊκό τύπο τῆς ἐποχῆς (ιδίως τίς ἐφημερίδες *Ἐλεύθερον Βῆμα*, *Ἐλεύθερος Τύπος* καί *Νέος Κόσμος*). Γιά τή «συνύφανση» τοῦ ζητήματος τῆς

ληστείας στην Ήπειρο μέ τό ὄλο πλέγμα τῶν ἑλληνοαλβανικῶν σχέσεων πρέπει κανείς νά δεῖ τή μελέτη μου « Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καί οἱ ἑλληνοαλβανικές σχέσεις ἀπό τό 1928 καί μετά», Πρακτικά συμποσίου γιά τόν Ἐλευθέριο Βενιζέλο, ἀμφιθέατρο Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, 3, 4 καί 5 Δεκεμβρίου 1986 (Ἀθήνα, 1988), σσ. 221-233. Στό βιβλίο μου, ἄλλωστε, *Σχέσεις Ἑλλάδας καί Ἀλβανίας, 1923-1928* (Θεσσαλονίκη, 1986), ἀναλύονται διεξοδικά τά μεταξύ τῶν δύο χωρῶν προβλήματα μέχρι, οὐσιαστικά, τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1930.

Ὅσον ἀφορᾷ τήν ἐξέλιξη τοῦ Βορειοηπειρωτικοῦ κατά τή διάρκεια τοῦ Β΄ Παγκόσμιου πολέμου, σποραδικές ἀλλά πολύτιμες πληροφορίες περιέχονται στά βιβλία τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *Τά χρόνια τοῦ Μεγάλου Πολέμου, 1939-1944. Ἱστορική ἀναδρομή καί κείμενα* (Ἀθήνα, 1964²) καί Παναγιώτη Ν. Πιπινέλη, *Γεώργιος Β΄* (Ἀθήνα, 1957). Γιά τά μετέπειτα, σημαντική πηγή —χρήση τῆς ὁποίας ὅμως πρέπει νά γίνεται μέ πολλή προσοχή— εἶναι ἡ συλλογή κειμένων τοῦ Ἐμβέρ Χότζα πού, μέ τόν τίτλο *Δύο φίλοι λαοί*, ἐκδόθηκε στά Τίρανα τό 1985. Ἀξίζει πάντως νά γίνεται παραβολή τῶν ὄσων λέει ὁ Χότζα μέ ἐκεῖνα πού περιλαμβάνονται στόν μικρό τόμο τοῦ Μητροπολίτου Δρυϊνουπόλεως Σεβαστιανοῦ, *Ἡ ἐσταυρωμένη Βόρ. Ήπειρος* (Ἀθήνα, 1985³).

Τέλος, γιά ὅποιον θέλει νά «μυθεῖ» στήν τραγωδία αὐτή, χωρίς νά ἔχει προηγούμενη γνώση τοῦ θέματος, χρήσιμο εἶναι τό πόνημα τοῦ Ἀθανασίου Π. Λέκκα, *Συνοπτική Ἱστορία τῆς Βορείου Ἠπέρου* (Ἀθήνα, 1991).

